Раде Петровић

ИДЕЈА О ПРОДАЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. СТОЉЕЋА

Сарајево, 1977

Раде ПЕТРОВИЋ

Филозофски факултет
Сарајево

ИДЕЈА О ПРОДАЈИ БОСНЕ И ХЕРЦЕГОВИНЕ ШЕЗДЕСЕТИХ ГОДИНА 19. СТОЉЕЋА

У 19. стољећу, нарочито до аустроугарске окупације 1878. године, било је веома актуелно питање судбине Босне и Херцеговине. Јер „босанско питање" поред значаја које је заузимало у опћој, унутрашњој турској проблематици, нарочито везаној за реформне мјере, имало је централно мјесто и у програмима наших националних препорода, посебно српског и хрватског. Но оно је чинило и важну проблематику оновремене европске политике. Наиме, у склопу комбинација о рушењу европске Турске и с тим везаним проблемом наслијеђа њених територија стално је доминирало „босанско питање". У том склопу већ рано се хтјело Аустрију окренути[1] у том правцу, у правцу истока, а искључити је из Италије и Њемачке. Почеци тога јасније се виде већ 1848. године, да би се обновили послије 1860. године и били веома актуелни за вријеме аустро-пруског рата у рано љето 1866. године. Тада се, у тражењу рјешења за „талијанско питање", што значи прикључење области Венеције новоствореној Краљевини Италији, очи све више упиру у Босну и Херцеговину, као оне области које би се могле замјенити, продати. Које би могле бити компензација, накнада Аустрији за уступање Венеције Италији.

Већ 1859. године тражило се мирно рјешење за Венецију, како то пише талијански историчар Анђело Тамбора у свом познатом дјелу *Cavour e i Balcani*[2] Енглески предсједник владе настојао је окренути Аустрију у правцу Балкана, како би балканске земље и државице дошле у њену сферу. Зато је он током 1861. године тражио од Беча да се одлучи да уступи Венецију Италији. У оквиру ових настојања поникла је у Лондону идеја о замјени Венеције за један једнаки територij, као што је била, узмимо Босна и Херцеговина. По мишљењу енглеске дипломације, у то вријеме свјетске, то би ојачало, а не ослабило, Аустрију, концентрирајући њене снаге у правцу Дунава и Балкана. Зато је енглеска влада била одлучна у тражењу рјешења

[1] О одређеном расположењу за то у Далмацији, мотивирано посебно и економским побудама види у мојој књизи, Национално питање у Далмацији у XIX стољећу, Сарајево 1968, 39, 91, 418—440.

[2] Изашла у Торину 1958. године.

Digitized by Google

за проблем Венеције. У том смислу лорд Расел, енглески министар вањских послова изнио је 17. октобра 1861. године приједлог предсједнику Палмерстону по којем „Турска може уступити Херцеговину Италији за пет милиона фунсти стерлинга, који би олакшали финанцијско стање Турске и били надокнада за уступљени посјед. Италија би могла уступити Херцеговину Аустрији у замјену за Венецију. Ми би могли уступити Зенте и Кефалонију Грчкој а Крф Аустрији, да би осигурали њен јадрански посјед"[3]. Иако се овај Раселов приједлог свиђао Палмерстону он ипак није живио у илузији да би он могао бити реализиран без потешкоћа било са аустријске било са турске стране. Карактеристичан је био Палмерстонов одговор који је упутио Раселу 18. октобра 1861. године: „Аранжман који Ви сугерирате по којем би Турска продала Херцеговину Италији а Италија би је дала Аустрији у замјену за Венецију, могао би бити веома добар, али то би било тешко постићи. Турску не би било тако лако наговорити да прода Херцеговину а Аустрија не би била више спремна да узме те провинције у замјену за Венецију којој она придаје велику војничку важност. Ја сумњам да би Аустрија препустила Венецију ако не би била присиљена да то уради поразом у рату. Свота коју Ви спомињете као цијену коју би требала дати Италија велика је, али то је већ ствар детаља"[4].

Чврст став Аустрије која је издржала енглески притисак, онемогућио је већ у почетку да се о пројекту замјене Венеције за Босну и Херцеговину конкретно дискутира. Па ипак ова идеја која је имала за циљ да се прода кожа медвједа, како каже Тамбора, прије него што је убијен, остала је у кругу интернационалне дипломације. О њој се говори и 1866. године мало прије избијања аустро-пруског рата (Седмоседмични рат). Тада се воде разговори о одржавању неке европске конференције-конгреса, на којој би се расправиле аустријско-пруско-италијанске супротности. Везано за то развила се расправа, како у Европи тако и код нас. Наиме, идеја о европском рјешењу босанског питања била је актуализирана у то вријеме и у нашим крајевима и изазвала је расправе. У загребачком „Позору", број 164. од 4. јуна 1866. године појавио се уводник под насловом „Н а к н а д а", у којем се, међу осталим, говори да би Аустрија требала да препусти Млетачку Италији, али уз н а к н а д у како Аустрија не би уступањем ослабила. Значи да би на другој страни морала добити неку компензацију, накнаду. Зато је „Позор" управо то питање „накнада", компензације, и разматрао. Полазећи са становишта да је бечки мировни уговор из 1815. године препрека уједињењу Италије и Њемачке те да је довршење тог процеса још више онемогућио паришки мир из 1856. године „Позор" је писао:

„. . . Нас занима питање о накнади Аустрије. То се очевидно има тражити у Европи, те мора састојати у земљишту и пучанству. Немислимо, да би хтјела Аустрија продати Млетачку, тога јој част недопушта. Ако дакле накнада мора бити земљиште, тад ово мора с Аустријом граничити, његово пучанство мора на промјену радо прис-

[3] Public Record Office, London, Russell Papers, Russell — Palmerstonu (мој превод с енглеског) цитирано према A. Tamborra, н. дј., 205.

[4] Исто.

Digitized by Google

тати; зато што би му било боље; мора наћи суплемениках, да не буде осамљено у скупу народах аустрийских; и за одузети од трећега посиедника таково земљиште, мора оживљети хисторичко право, силом повриеђено. Ове увјете налазимо само у турској Хрватској. Нитко паметан у Европи неће жалити, ако се ова покрајина одузме султану, и преда цивилизацији европској; ниједна велевласт неће Аустрији завиђјети оваковe накнаде, која би овој много користила, јер би онда протегла границу своју, као њекоч, до Дрине, па ју спојила с Неретвом до Метковића, те укинула пристаниште турско Клека и Суторине. Пучанство је ондје хрватско, половином католичко, припадало је већ одприје круни хрватској, коју Хабсбужка династија законито носи, па би му устав хрватски зајамчио положај правни и народни у држави аустријској.

Важан је тај приедјел за Аустрију. Шта јој хасни море од Трста до Будве, кад оно приморје неима на леђима земљишта да га оживи? Аустрија неможе за сада жељезницом Далмацију спојити ради превеликих заприеках о Велебиту, а онда би ју од Карловца до Спљета могла осјећи, те трговину и обртност пробудити; онда би оне луке значиле што за Аустрију. Иначе приморје хрватско и далматинско неће никада право процвасти и бадава ће се Аустрија трудити, да буде поморска власт, док не буде имала барем турску Хрватску до Врбаса, и Херцеговину до Неретве. Ово је земљиште плодно, али запушћено под турским барбарством; а пучанство је приклоно Аустрији, јер фратри и конзули уздржаше симпатију за Аустрију, и наши држављани обћe и станују преко границе у великом броју, дапаче се и тамо селе. Ово би пучанство хвалило Богу, кад би се риешило зулума турских пашах, и акопрем му се у Аустрији терети неби олакотили, било би ипак задовољено правим редом и једнакошћу пред закони цивилизације европске. Познато је, да се је Хрватска год. 1400 протезала до риеке Босне, а г. 1480 тја до Дрине; земља садашње турске Хрватске припадаше тројedној краљевини до Врбаса, кад је ова изабрала на Цетињу год 1527. кућу Хабсбургах за свога владаоца; познато је, да је круна хрватска изгубила у силном рату на барбарство мусулманско, у којем је зла срећа задеси; познато је, да се је то збило послједњим миром биоградским. Правознанство учи, да прȁво незастара, ако је силом отето, то дакле живи и хисторичко право круне хрватске на ону земљу, пак ако га и неби било, човјечанство прȁво нас нагони, да оно пучанство ослободимо већ једном од барбарства и повратимо цивилизацији свиета.

Ето накнаде, којима може Аустрију умирити, а човјечанству неизмиерно користити; ето накнаде, која је достојна цивилизирајуће државе! Придружење ове земље тројединој краљевини, и по њој круни хрватској, непомућује државне нити уставне унутрње одношаје Аустрије, јер је државоправни положај тројеdне краљевине јасан за круну и народе у Аустрији. И с овога гледишта је ова накнада за Млетачку најподобнија. Њекоји напомињу у то име Румуњску. Али тко ће паметан држати, да би суверенски скоро народ од 4 милиуна хтио приступити Аустрији, пак можда у заједници с Магјари, гђено су Румуњи Угарске и Ердеља доста незадовољни, или преко Угарске у свезу са осталом Аустријом? Тко ће разборити мислити, да је кримски рат насумце вођен, да је парижки уговор и садашња конферен-

Digitized by Google

ција само плод случаја да ту неима вищје идеје, него тражење накнаде? Румуњска се је одвише попела, него да би могла за то служити. Русија не би тому пристала, нити остале велевласти, јер би Аустрија онда Цариграду заповиедала...".

Постоје и други правци ширења (накнаде) за Аустрију — у Њемачкој, Швицарској, али „Позор" то одбија и вели да би то једино могло бити „Босна и Херцеговина т. ј. турска Хрватска". Настављајући даље да образлаже своје становиште „Позор" је писао:

„Ова би накнада помогла и риешењу източнога питања, задобила би одобрење циелога цивилизиранога свиета, и кадра би била уздржати нам драгоцјени мир. Ова накнада би сачувала Аустрији њен велевластни положај, и задобивши с тим у себи сутеж с круном ческом, угарском, пољском, хрватском, те надвојводским посједом, Аустрија би се препородила у себи, могла би слободно иступити из њемачкога савеза гледа својих народах нењемачких, и развити се уставно и сународно.

Напокон би се Аустрија опростила једне њој од вајкада непријатељске народности талијанске, и тим би јој нестало једнога елемента незадовољства, који јој сада страшне материјалне жртве намеће, и понајвише приећи стално уређење монаркије. Мјесто тога задобила би народ, који би се сретним и пресретним ћутио, да се ослободи изпод тежкога јарма и окуси уставну слободу; пак кад би се и запитао о том, као што жели србска „Застава", воли ли чекати у робству, док се поврати Душаново царство, или приступити одмах браћи својој у тројединој краљевини — недвојимо, да би био успјех гласовања по нас повољан. Бошњаци се узпркос противштини дра Полита[5] неби јамачно жацали толико ливреје, којом бисмо их ми понудили, наиме сурком и црвенкапом, него тобожње ориенталне цивилизације, која се дан данас по Биограду, у свилених чарапах а под тророгим шеширом шепири, и коју им је намиенила „Застава" et consortes.

Ми ниесмо наканили дрмати садашњи цомплекс аустријске монаркије; ал када цисли свиет говори о замјени за Млетке, бит ће ваљда просто и нам прозборити о том, тим више, што се ту ради о изпуњењу живе жеље народа нашега, које праведност је и свиетла наша круна признала кад се је изјавила о посланству намјењеном нашој војничкој крајини; а исто тако изјави се и у кр. одпису од 8. студ. 1861., да је обстанак крајине потребит с погледа политичнога и за народну будућност и властити интерес матере краљевине...... Ако на парижкој конференцији буде дивана о накнади за Млетачку, ми желимо од свега срца, да ово продре, што је предлажемо. Бог дао, да Хрватска, antemurale christianitatis, постигне од Еуропе у име захвалности своју првобитну државну цјелокупност! Чланак 42. г. 1861. дивно је слутио тај догађај, придржао нам виртуална права, а чланак тај је потврдио садашњи наш владалац, о ком управо виси, хоћели се упуштати у договор на конференцији. Сада у његове и божије руке!".

„Позор" је и у наредних неколико бројева расправљао ово питање. Тако у броју 173. од 14. VI 1866. године доноси чланак „Босна и Херцеговина", који представља уствари дио чланка пренијет из задарског „Il Nazionala". Чланак је расправљао питања евентуалног састанка (конгреса, конференције) у Паризу, који би имао задатак да ви-

Digitized by Google

јећа о основи што су је поднијеле три велесиле, по којој би требало ријешити питање територијалних „накнада" Аустрији. Везано за то, а расправљајући о „накнадама" неки паришки листови осврнули су се и на Босну и Херцеговину. „Нека се ове — веле — понуде Аустрији, ако добре воље одступи Млетачку". О свему томе аустријске новине су мучале. Једини је „Oestereichische Zeitung" питао: „Јесу ли покрајине које се Аустрији нуђају земља ничија јесу ли terra nullius"? Њемачке новине у Бечу, које су блиске влади, посве отворено су рекле да неће да се Аустрија повећа никаквим славенским земљама. Писац чланка којег „Позор" доноси вели да им „се чини озбиљна потешкоћа напоменута од „Oesterr. Ztga.", јер „велевласти европске зајамчише истина, султану, послије кримског рата цјеловитост царевине. Но како би могао човјек дирнути у цјеловитост султанова земљишта, а да се неизнесе на мејдан питање източно; а то је богме збиља питање налик на бодљива јежа: како да човјек угаси зубљу рата у средњој Европи, а да ју не запали на источној? Како би се и чим би се Аустрији надокнадила Млетачка? То је питање одиста мучио: па баш с тога непрестанце двојимо о повољну успјеху парижке конференције". Ипак уза све то они ће проговорити о Босни и Херцеговини које „далматински Хрват зове својом старом дједовином". И даље се наводе подаци о Босни и Херцеговини које доносимо нешто ниже из листа „Србобран".

Очито одговарајући на расправе које су се већ отвориле о овом питању „Позор" је у броју 185. од 27. јуна 1866. године донио опширан чланак, уводник, под насловом „Позор и Босна", у којем објашњава да се у кабинету цара Наполеона III породила мисао да би Млетке требало дати Италији, а Аустрији надомјестити то Босном и Херцеговином. Да је орган министарства вањских послова Француске, први изнио ту идеју на видјело, а за „Pays" — ом приопћиле су ту вијест све новине, па и „Позор". Према томе „није дакле овакова накнада Аустрији „Позором" покренута, него само прихваћена и попраћена, јер се тиче непосредно наше домовине, јер садржава стару жељу и право троједне краљевине, јер обећаје браћи нашој прекоунској љепшу будућност". Даље „Позор" пише, да су органи њемачких централиста „гракнули" на приједлоге Француске владе. Али и све српске новине су гракнуле на „Позор" и Хрвате јер су повлађивали предлогу Француске владе.

II

О овим приједлозима везаним за трампу Босне и Херцеговине у цјелини, реагирали су бројни српски листови како они у Кнежевини тако и у Војводини. Суштинскије то третирају они из Војводине па то приказујемо, премда је сличних чланака било и у „Видовдану", „Напредку" и др.[6] Тако се у пештанској „Застави" појавило више члана-

[5] Ради се о др Михајлу Полит-Десанчићу.

[6] О одјеку тих догађаја у српској штампи упореди: Љиљана Алексић-Пејковић, Српска штампа и ратови за ослобођење и уједињење Италије 1859—1866. године, Историјски часопис XIX, Београд 1973.

Digitized by Google

ка, док смо из „Србобрана", који је излазио у Новом Саду изабрали само један који говори о суштини ствари.

„Застава" која је у то вријеме излазила у Пешти, у броју 34. од 5. јуна 1866. године у уводнику пише о питању евентуалног одузимања Млетака Аустрији. Но у другом тексту, у подлистку, има вијест „Из Загреба, маја" у којем се осврће на чланак „Накнада" објављен у „Позору". У њему, међу осталим пише: „Нећу вам одовуд ништа о политици писати, јер ми се као Србину крв узмути, кад помислим на неке комбинације, којима „Позор" у великој радости пљеска; при томе, човеку готово памет стане кад помисли, да ли при такој политици срца и душе има, не само у обзиру Српства, него баш и у оквиру Хрватства. Да није штампано црно на бело, неби човек веровао, да јаван орган, који се герира гласилом либералних Хрвата, може признати, да жели прибавити Босни и Херцеговини 'цивилизацију ливреје' ... Политика је свој врх достигла у некидашњем чланку 'Накнада', те Срби ако су имали досад каквих обзира за братинску слогу са Хрватима, могу сада рећи 'alia jagta est', јер где је туђин ближи него свој, ту више нема братинске љубави". У истом броју, али у додатку, „Застава" доноси писмо Наполеона III, од јуна (по новом) 1866. године — министру, у којем има ријечи о томе да би Наполеон хтио „да Аустрија може за праведну накнаду уступити Мљетке Италији; јер кад је Аустрија у споразумљењу са Прусијом и небринући се за уговор од 1852, водила са Данском рат у име немачке народности; онда ми се чини да би било право, да она и у Италији исто начело призна, почем би допунила независност полуострва". Иначе Наполеон хоће „за Аустрију одржавање њеног великог положаја у Немачкој".

У „Застави" број 35. од 9. јуна 1866. године, у чланку који ће излазити у више наставака под насловом „Русија, Србија, Босна и Херцеговина" поновно се расправља о Босни и Херцеговини. Јер поодавно кроз пукотине дипломације пробио се глас, да ова, нарочито на западу „нешто о Босни и Херцеговини кува, не да је ослободи, него да је Аустрији у накнаду даде зато, што би ова Млетке и Млетачку област Талијанској уступила. То се већ пробило и на странице штампе, па о томе пише француски лист „Pays", затим аустријске новине, те њемачки листови. Они то раде „с малоуважавањем, преко рамена о том писаше; они писаху, да Босна и Херцеговина, као полудивље, необрађене земље са непросвећеним народом нису довољна накнада Аустрији за Млетке и Млетачку област, и да ће те земље, и онако кад тад Аустрији припасти". У истом чланку се наводи да је и „Pešti Poplo" почео, пером Шаламона, мађарског историчара „доказивати, да Босна и Херцеговина по историјском праву „мађарској круни" припадају, и да се Далмација, ако Мљетачка област одпадне, само тако бранити и одржати може, ако Босна и Херцеговина буду у истим рукама, у којима и Далмација, и зато да Аустрија на основу историјског права 'мађ. круне' те земље, заузме, јер ће иначе Србија, те земље, а преко њи и Далмацију освојити, почем Далмацији права опасност не прети од мора и Талијанске, него од суве земље, као што су српски краљеви увек на Далмацију циљали, и један дио исте и напрам Млетака одржали". Наводи се да је и загребачки „Прозор" почео писати „да су Босна и Херцеговина Турска Хрватска", да хрватски народ исте земље „хрватском дедовином" назива и обрадовао се, да

Digitized by Google

ће Аустрија исте у накнаду за Млетачку обаст добити, наравно правом хрватске" а не „мађарске" круне. Даље се разматра позиција руско-аустријске сарадње у рату који је избио и „коме се крај догледати неможе, и који лако у своје крваво коло и источно питање увући може..." Ту се анализира међународни аспект цијелог проблема, а онда закључује да ће у идућем броју „Заставе" објаснити шта мисле о томе: „Шта Босна и Херцеговина за Србство с оне стране Саве и Уне значе, чему се народ србски у том погледу од Русије надао и нада, какве ће посљедице за Русију бити, ако се она народу србском изневери, и шта Србија у сваком случају радити има". И заиста већ у наредном броју „Заставе", број 36. од 12. јуна 1866. године, наставља се горе споменути чланак. У њему се међу осталим наводи: „Један поглед на карту европске Турске показује, да Србија, Босна, Херцеговина и Црна Гора сачињавају географичку целину, и да су ове земље самом природом опредељене, да једну државу сачињавају. Што географија показује, то историја потврђује. Историјски се доказује „углавном у народности и вери духовна заједница" ових земаља. С тим у вези оспорава се право Мађарима и Хрватима, јер: „Нека се Хрвати не радују, што би ји Беч са Босном и Херцеговином скопчао, када хрватска круна на те земље — осим дела до реке Врбаса — никаквог историчког права није имала, и кад би Аустрија још с већим правом, него код Далмације могла рећи, да је новом титулом, новим, правом, или новом силом до ти земаља дошла. Друго би онај народ лако у интерес Беча увучен био да за себе „круновину" и саставни део 'државног савета' сачињава, и могла би посљедица бити, да и провинцијализована краина с оном круном спојена буде.

А што се самог нашег народа у Босни и Херцеговини тиче, тај би немачким и другим колонијама, и заразом наше цивилизације и финансије кемично растопљен био. Место жељезни окова, који од своје рђе скоро сами пуцати морају, допао би народ наш окова туђега, немачкога духа, и туђи капитали опасали би га ликом цивилизираног пауперизма (сиромаштва) спрам кога је сиротовање без цивилизирани потреба и терета цвеће и ковиље. Па мисле ли Хрвати, да ће онда с таким народом мисију југословенства или велико Хрватства свог постићи моћи? Мисле ли, да кад би и биле те земље са Загребом скопчане, да би народ србски ако свестан буде, Хрватску, а ако несвестан уставу и уставности служити могао? Босна у руци Беча била би шестопер, којима би аустријска Минерва југословенству главу разбила, не да као из главе Јупитерове готова мисао јужног славенства изађе, но да нам ту мисао за навек из главе избије. Херцеговина са Мостаром — била мост преко кога би Немачка у срце србски земаља пролазила. Има ли кога, који таку будућност, таки изглед на будућност своме народу ма које — ма и турске вере у Босни и Херцеговини жели?" Затим се прелази на расправљање односа Русије и Србије у „овом питању". И ту трећем наставку истог чланка у „Застави" број 37. од 16. јуна 1866. године разматра се исто питање, и закључује да нема уједињења Босне, Херцеговине, Црне Горе и Србије ако Русија пристане на анексију Босне и Херцеговине Аустрији. У четвртом пак наставку објављеном у „Застави" број 38. од 19. јуна 1866. године расправља се питање улоге Србије у односу на вијести о накнадама Босном и Херцеговином, па се каже: „Задатак је Србије,

Digitized by Google

да она у свези са Црном Гором своју једнокрвну и једноплемену браћу у Турској, наиме у Ст. Србији, Босни и Херцеговини, ослободи, да Србе са оне стране Саве и Уне уједини, и тако самосталну државу, већу Србију оснује. Ово је Србија својој браћи дужна, једно зато, што крв није вода, а друго зато, што је и за ослобођење Србије млога кап крви и зноја други Србаља пала. Но Србија је то и сама себи дужна. Оволика Србија, као што је данас, неможе се дуго држати..." И коначно у чланку „Мисли и жеље на Видов дан" који објављује „Застава" у броју 41. од 30. јуна 1866. године, а који је написао О. Н. Г. у Горњој Крајини, говори се, међу осталим, и о Босни и Херцеговини, те се изражава сумња да ће „Аустрија за Млетке Босну и Херцеговину тражити", и уједно питају Хрвате „зашто се они томе обрадоваше када то народ не жели?".

У ову расправу умјешао се новосадски „Србобран" који у броју 66. од 9. јуна 1866. године објављује опширан чланак, „Босна и Херцеговина", који није потписан. Ту се на дуго и широко расправља питање које је већ покренуто, па каже:

„Неки париски листови, који су као слободни листови ‚најслободнијег' народа далеко чувени, мислећи како би се мирним путем Талијанцима Мљетачка повратила, сјетили су се, да у Турској има неких славенских провинција, које би се Аустрији у име накнаде за Мљетке могле дати, а међу тима би, веле, згодна била: Босна и Херцеговина.

Ми не знамо шта влада аустрииска о овој накнади мисли, али држимо, да нити би се она овим провинцијама могла задовољити, ер немају оне цјене, коју Мљетачка има; нити би се те провинцие задовољиле, ер желе, да едном своe постану, и са Аустриом у пријатељским одношењу живе. Да би нашој публици стање две провинцие према Мљеташкој јасније постало, ево по „Il. Nacionalu" описа њиног:

‚Земља, што ју Турци зову „Босна ејалет" (покрајина), обсиже праву Босну, турску Хрватску, Херцеговину, и стару Србију, под именом Расцие, штоно је на југозападу данашње кнежевине србске. Ејалет-Босна велика је као Ческа са горњом Аустриом; већа је дакле још један пут од садашње Мљетачке.

Али Босна се неможе успоредити с Млетачком бројем пучанства; јер у Млетачкој имаде житеља до 2,300.000, дочим у Босни досиже број једва до 1,200.000. Од ови 360.000 мухамеданаца србске народности[7], а остали су хришћани православнога а неким дјелом и католичкога обреда. Још мање него пучанству може се Босна приподобити Млетачкој господарством, просветом и напредком; јер Млетачка иде међу цватуће земље Европе, а Босна је земља без школе, без промета, без обрта, без велики главница, а можемо рећи и без владе и управе.

Уза све то Босна је од природе благословљена и обдарена, како мало која земља у Европи; поуздано можемо рећи, обдаренија је од Млетачке. Одбив Херцеговину која је пуста и гдјегдје пресјећена големим планинама и кршјем налик нашима у Далмацији, сва остала

[7] У верзији коју је пренио „Прозор" у броју 173. од 14. јуна 1866. године стоји „мухамеданаца србско-хрватске народности".

Digitized by Google

покраина обилује равницама и долинама, јако плодним, по којој се повија неизцрпив дар текучица рјека; окићена и обрасла стољетним дубравама храстићи и борићи, који само чекају сјекиру обртности, па ће постати извором обилна богатства, а за сада пасу онде само чреде говеда и небројна стада оваца.

На равници никад нагнојеној расте пшеница, јечам и сваке руке жито тако обилато, да га се у иоле повољну љету сила нажање.

Неке стране у Босни пребогате су рудама; али руде спавају тврд сан, оне су мртво благо, јер их земаљска утроба прикрива. Златних и сребрних рудника има крај Зворника, Сребренице, Вареша, Бањалуке и Крамичка. Живе (жива сребра) има крај Крешева; котловине (бакра) крај Сарајева; олова крај мјеста Олова, камене соли и гвожђа преврстнога на разних страна. Воде-лечилице извиру крај Бањалуке, Лепенице, Новога пазара, Коњице.

Јели дакле чудо, ако покрај толикога блага турска влада у четири столећа (од 1463. год., одкад спада под њу) акопрем је Босну сасвим упропастила, ипак вади из ње на годину више од три милиона форинти своим припростим начином порезовања; троши на њезину управу нешто више од једнога милиона? Премда Босна није изпрекрштана друмови, ипак извози за једно четири милиона форинти жита, коже, говеда, коња, сува воћа, вуне, дрва и.т.д.

Уређена управа могла би у десет година потростручити доходак те земље; а за једнога колена и подесетероструччити. Народ је у тим земљама бистра ума, крепак и зрео за вишу просвету; народ је истога порекла, којега и ини у Далмацији и нечезне за другим, него да му тко сбрише са чела срамотни жиг душевнога робства; него да може слободно тежити и обрађивати земљу своих дједова; да му буде домовина управљана ваљаном управом: да имаде школа, да му се кроји правда и правица, те да буде осигуран он и његови синови и дјевице, да слободно сачува своју стару кршћанску вјеру.'

„Ово је све лепо, само чудно нам је — вели „Србобран" — да либерални „Il Nacionale" заборави овдје споменути оно, што данашњи деветнајсти вјек карактерише, и све народе покреће.

Није доста, нити ће се наш народ у Босни и Херцеговини икад задовољити, „само да му тко сбрише с чела срамотни жиг душевног и тјелесног робства" — „да може слободно тежити и обрађивати земљу својих дједова" — „да му се крои правда и правица" и „да слободно сачува своју стару кршћанску вјеру" — не, наш народ тражи покрај тога јошт и оно, за чим теже сви европски народи, и што сачињава јемство народне просвјете, а то је политично народна самоуправа."

III

Ове вијести нашле су одређеног одраза и у Босни и Херцеговини. Тако у листу „Босански вјестник",[8] који је био управо покренут

[8] Опширније о овом првом листу који је штампан у Босни и Херцеговини за вријеме турске управе види: Тодор Крушевац, Периодика босанска за турског времена 1850—1878., Гласник архивâ и Друштва архивиста Босне и Херцеговине, Сарајево, 1967, књига VII, 120—138.

Digitized by Google

у прољеће 1866. године налазимо вијести које говоре о томе да је турска власт подузимала одређене мјере предострожности, да би се заштитила њена западна граница од сваке евентуалности. Ту се налазе подаци о томе да се купи резерва, да стижу појачања у Босну и слично. Сам босански валија вршио је инспекцију појединих области. Јер рат који се очекивао, имао је и свој јадрански аспект у сукобу аустријско-талијанских интереса, што је касније и потврђено толико значајном Вишком битком. А то је опет све било близу босанске (турске) границе. Но у „Босанском вјестнику" број 8. од 28. маја 1866. године, појавио се као уводник чланак који је касније коментирао и талијански конзул у Сарајеву Чезаре Дурандо[9]. Наиме, у том уводнику, који заузима цијелу прву страницу, под датумом од 27. маја у Сарајеву, расправља се и питање н а к н а д а, али са веома занимљивог становишта одбране аустријског права на Венецију, те елиминирања, на тај начин, онога, што би могло бити повод и узрок за накнаду Босном и Херцеговином. Обзиром на јединственост тог чланка преносимо га у цјелини:

„И то спада међу жалосне појаве садашњег времена, да је код људи правно осјећање у међународним стварима исто тако дубоко потрешено, као што су изгубили и вјеру на уважење моралних мотива у политици. Људство је већ до тога доведено, да у великим и малим државним дјелима увиђа само питање силе и интереса појединих држава, нити је у стању да може опазити, да грдни труди и жртве, које крвљу и имањем својим чини, к цјели права и јавне наравности, народњег блаженства, доводе. Људство је обузела злослутност, која неда да у њему пониче узвишено расположење, и која се све више подрањује материјалним незгодама, од коих свјет болује.

Овом посматрању дало нам је повода расположење, које смо морали примјетити у млогим овдашњим круговима, и које су произвели гласови о Мљетачкој накнади, које су понајвише француски листови по свијету раструбили.

У нашем положају неможемо знати, да ли су овим гласовима дали повода рјешавајући кругови и да ли се уопште о тој накнади и оном, у чему ће иста бити, говори или већ ради. Наше није да испитујемо тајне дипломације. Ми просто потврђујемо дубоку невеселост овдашњег житељства без разлике вјероисповједи, која је исто обузела због наведених гласова, па мислимо да нам је задатак, да ту невеселост па и те гласове растерамо, потрудивши се да неоснованост ових докажемо.

У овом је листу већ више пута напоменуто, да мљетачког питања никако нема, и да би било гажење сваког правног начела, кад

[9] Д дјеловању Талијанског конзулата у Сарајеву, па и Ћезаре Дуранда, упореди моје радове: Извештаји талијанских конзула из Сарајева као извори за историју Босне и Херцеговине у деветнаестом стољећу, (исти текст и на талијанском језику), „Italjug" — rassegna mensile delle relazioni italo-jugoslave (мјесечник о талијанско-југословенским односима, (Roma — III) 1976., br. 2; Покрет отпора у Босни и Херцеговини против аустроугарске окупације 1878. године, Зборник радова научног скупа посвећеног 100-годишњици устанка у Босни и Херцеговини, другим балканским земљама у источној кризи 1875—1878. године, Академија наука и умјетности 1977 године. Скуп одржан у Сарајеву 1975. г.

Digitized by Google

би се о таквом рјеч повела на европском форуму, у који ће се морати претворити конгрес, о ком се ради.

Аустрија је у подпуном суверенoм господарству Мљетачке, која земља сачињава један део њене цјелокупне државе, којој принадлежи по праву и по самој ствари. Аустријска је држава уједно и члан европске државне задруге, у господарству положитељног међународног права, које се има наравно прострети на цјео предјео ове државе.

На супрот овом положителном праву ставише се тежње, којима за основ служи идеално право, народно начело. Овдје није мјесто да се упустамо у доказивање права или неправичности народног начела, такође можемо само укратко навести, да ондје гдје то начело дође у сукоб са позитивним правом, оно прво мора овом другом уступити. Ово захтјева уређени државни и грађански живот и онда, ако и ми као Жан Жак Русо будемо државу сматрали као друштвени уговор.

При таким околностима неможе бити ни спомена о каквом уступању Мљетачке, па по том се распадају у ништа и сви гласови о накнади за исту. О том је већ пресуђено. Но ако би се хтјело приступити к насилном преиначењу положителноправног начела, то ће рећи, ако би се прибјегло мачу, е, онда би се да богме могли ти основи потурити, али и цјело здање срушити, јер гледајући на ваљаност аустријских војска и на оданост и готовост свију народа те државе, врло лако може Аустрија изићи побједоносно из ове, ма и двогубе борбе. Но ако та држава подлегне, ако буде оружјем противника приморана да Мљетачку уступи, онда ће тешко бити и спомена о каквој накнади.

Да се на једном мјесту помаже да начело народности побједи, а исто да се на другој страни повређује, противно је здравом разуму, па по том неморално. Човечанство истина одвише навикнуто да у поступању са политичким питањима ретко кад опази уважавање нравствених начела, почем садашња државна вјештина, као што но негди згодно рече Масимо д' Ацељо, употребљује основе, који су узајмљени од старих језичника, али баш из самих узрока нужности требало би да се на то иде, да се опасности одклањају, а не да се нове изазивају.

Погледајмо то јест још једном на случај, да би европски конгрес покушао да мљетачко питање рјеши накнадом, без проливања крви, намјеравајући тиме одклонити опасност рата. У том случају не би Босна и Херцеговина никако могле служити за предмет те накнаде, јер би то било не само грдно нарушавање и повреда како положителног тако и идеалног права, него би још учинило и рат да буде свеобшти. Сад стоје оружани војници од сто милиона народа спремни, да једни на друге ударе, ал'онда би преко двеста педесет милиона душа послало у бој своје борце, народи трију части свјета, флоте цјеле Европе участвовале би у тој рушећој игри, и крвљу напојена поља и пушећа се гаришта вароши цјелих држава показивала би позориште, на ком је бијен један од најужаснијих бојева у свјетској историји. У том би се случају, од ког да нас Бог сачува, пронашли и на дјелање сдружили такви елементи, које је досад свијет навикао сматрати као противне. Источно је питање оно право „Noli me tangere!" (Недирај ме!) за Европу.

Digitized by Google

Народ, који живи у оним земљама, које се по страним новинама од неког времена означују као предмет накнада за Мљетке, има дабогме, својих жеља и нада, ал'се ове непростиру даље од граница османског царства. Оне се ограничавају с негодовањем своих грађанских и вјероисповједних интереса и са напредовањем земље своје".

Као реакција на догађаје у Босни постоји и више извјештаја Талијанског конзулата из Сарајева а који говоре о овој проблематици[10]. Писао их је конзул Чезаре Дурандо. Тако у извјештају број 29. од 29. маја 1866. године Дурандо пишући о политичким догађајима извјештава генерала Ла Мармору[11], министра вањских послова Италије. Он каже да садашња ситуација у Италији и Њемачкој није мањкала да изазове у Босни највећу неизвјесност у Управи и озбиљно колебање међу духовима опћенито. Без неког прецизног разлога, без да види јасно слику, свако је — међутим — обузет неким неодређеним страхом и стоји збуњен у неком неодређеном ишчекивању догађаја којих домет не познате. Неки најфанатичнији Муслимани говоре да оштре своје ханџаре и надахњују се за рат против странаца. Други, позитивнији, кажу да је бескорисна одбрана будући да је већ сада прошло вријеме ислама. Ако треба да их заузму Аустријанци (Нијемци), само нека их не присиљавају да љубе крст и не узму им имања, биће им више користи од тога него да остану потчињени Османлијама, који су постали херетици у вјери, тлачитељи у управљању, Вјерује се, наставља Дурандо, да се Аустрија изгубивши Венецију жели то надокнадити Босном, па се о овој намјери протурају најчуднији гласови. О овим гласинама и могућим евентуалностима, како се могу назвати, још озбиљније се брине Управа. Војни командант Омер Фази-паша, који је недавно премјештен за врховног команданта Румелије рекао је католичком жупнику Сарајева, ако Аустрија мисли да ће се лагано дочепати Босне вара се: Османлије ће се овдје борити до посљедње капи крви, и ако судбина буде им противна овдје ће бити гроб ислама. Директор политичких послова Али-бег, рекао је више пута Дуранду, да ће Порта пристати ако то затреба, да се одрекне суверенитета над Дунавским кнежевинама, па и дозволиће да се створи једно краљевство, чак да се прикључе другим државама, али никад неће пасти на то да изгуби Босну, јер би тај губитак био њена потпуна пропст, био би велики претходник који би докрајчио царство у Европи.

Неповјерење Порте према Аустрији, пише Дурадо, дошло је јасније до изражаја пошто је она показала да се жели нагодити са Угарском и задовољити Славене. У мађарским новинама често се пише о Источном питању. По њима Аустрија би требала да напусти своју германску политику, ослони се потпуно на Угарску и заједно са њом окрене се Оријенту гдје је зове њена стара мисија да отјера Турке. Славени пак и посебно Хрвати пукли су на Босну и Херцеговину, које својатају на основу историјског права. А један од разлога због ко-

---

[10] Archivio storico, Ministero degli affari esteri, Roma, Raporti del Consolato in Serajevo; anni 1861—1867. g.

[11] La Marmora Alfonso Ferrero (Torino 1804. — Firenze 1878). генерал и државник. Према Dizionario Enciclopedico Italiano VI, IDR — LIEB.

Digitized by Google

јих је аутономна странка у Хрватској изнијела захтјев у Хрватском сабору ове године — да би одбила приједлог о развојачењу крајине — био је тај да се садашњом организацијом Хрватска има 60.000 људи добро обучених, наоружаних и по вјековној традицији непријатеља полумјесеца — који би се у погодној прилици могли упутити у Босну и ослободити је. Приближавање Аустрије политици Маџара и Славена је као и пристајање уз њихове аспирације, те то чини да њена пријетња Турској постане велика. Порасту страха Порте придодаје се ових задњих мјесеци пошиљка пушака, жљебаних топова и муниције које је Аустрија испоручила Црној Гори. Турски посланик у Бечу тражио је објашњење за ово, каже Дурандо. Гроф Мансдорф је одговорио да Влада није имала никакав удио у тој испоруци. Ради се о чисто приватном послу између Црне Горе и аустријских фабриканата. Порта није била задовољна овим одговором и на томе је инсистирала. Онда је Папински нунциј написао да од сада убудуће ће се побринути да се више не продаје оружје Црној Гори. Међутим, ствар је већ била свршена. Из Цариграда је обавијештена овдашња Управа да буде на опрезу и спрема се на оружје. Нарочито велику пажњу изазвала је вијест да је у Далмацији, посебно између Дубровника и Котора, Аустрија замјенила њемачке трупе хрватским граничарима. Турци држе, вели Дурандо, да ће та промјена за њих бити потпуно неповољна. Близина Хрвата и Црногораца, а једни и други су Славени, обоје загријани против Турске, постала је скоро блиска пријетња. И ко зна да ли би се при неком покрету Црне Горе могли зауставити Хрвати да не прискоче у помоћ својој славенској браћи. У таквом стању ствари овдашња Управа, каже Дурандо, потрудила се да сакупи трупе разасутне по Вилајету и да покупује

оно што је потребно за снабдијевање. Главни гувернер и војни командант упутили су се у Херцеговину како би углавили на лицу мјеста најбоље предострожности које треба да се учине, да пожуре изградњу пољских утврђења и тврђавица на граници према Црној Гори. Очекивао се долазак из Румелије десет батаљона који би придодати оним што су утаборени у Херцеговини чинили стални корпус од 15000 људи, а који би се лагано и брзо могао подићи на 25000 са нерегуларним босанским трупама.

Један од главних функционера босанске Управе повјерио је да је турски посланик у Бечу сазнао да је Аустрија дала разумјети црногорском кнезу да она није послала случајно у Далмацију Хрвате, и да вјерује да му је тим направила пријатну ствар, стављајући у близину његових граница војску која има много заједничког по крви са Црногорцима. Мени се чини, каже Дурандо, да ову вијест треба убројити међу мање истините. Аустрија би таквом изјавом одвише из близа додирнула националну жицу коју је све до сада настојала да непрестано држи безгласном. Можда је то само обична дрскост Црне Горе проширена у неком бечком друштванцу и веома брзо прихваћена од турског министра. Исто тако мислим, додаје Дурандо, да је једнаке врсте вијест која је кренула из Котора о томе да је Црна Гора понудила Аустрији неку јединицу састављену од својих људи која би надзирала Бокакоторски зањев и обалу Дубровника против искрцавања Талијана.

Digitized by Google

Што се тиче кршћана у Херцеговини, каже Дурандо, они су мирни. Полу оскудица која их је задесила прошле године чини да су веома потребни свега, а сходно томе овисни о турским властима које им дају жито. Истина је међутим, да кад би они могли примити намирнице и новце са друге стране под уговором да се дигну на устанак учинили би то одмах. Обзиром на такво стање ствари, мир у Херцеговини не зависи него од неке интриге или од давања новца".

Настављајући да посвећује пажњу овој проблематици, Дурандо је то посебно учинио у опсежиом извјештају број 30. од 16. јуна 1866. године у којем говори о накнади Аустрији за уступање Венеције. С тим у вези посебно побија наводе у уводнику „Босанског вјестника". Дурандо каже да је у свом извјештају број 29. међу осталим стварима нагласио да се у Сарајеву шире међу становништвом озбиљни и чести гласови о уступању Аустрији Босне и Херцеговине као накнада за губљење Венеције. О овој гласини, каже Дурандо, већ сам пред три године обавијестио. Но она, иако тада није била толико проширена, ипак је на његово велико чуђење, шапутала се међу неким угледнијим муслиманима и кршћанима, узнемиравајући духове у различитом смислу. У оно вријеме, вели Дурандо, пошто још није био вичан славенском језику није могао добро ни сазнати како је та вијест продрла у Босну, јер тада у Босну нијесу долазиле нијedне новине. Зато Дурандо мисли да су је донијели трговци Босанци који су долазили из Аустрије, гдје су ишли због својих трговачких послова. Ако се не варам наставља Дурандо, између 1860. и 1861. године писало се у неким европским листовима да гроф Кавур није преговарао на Папинском двору само о присаједињењу Рима Италији него је такођер повео разговор са Аустријом о уступању Венеције, предлажући јој као накнаду славенске покрајине Босну и Херцеговину. Вијест о пројекту ове јединствене размјене земаља пренијела се затим, скоро неопажено, у јавно мишљење Европе, али је била радо прихваћена и милована од појединих либерала, чак и хрватских радикала, који су у испуњењу тог пројекта видјели почетак формирања Југославије (Slavia meridionale) — каже Дурано. Међутим, отварање сабора у Загребу 1861. године са предзнацима повољним и либералним одобреним од Бечке владе, а потом његово нагло затварање и ојачала рука деспотизма, који је требао да угуши одвише пробуђене националне аспирације у Хрватској, резултирали су тиме да се изгуби из вида могуће запосједање Босне и Херцеговине. Али сазнавши за ову вијест у Босни и Херцеговини, иако већ од почетка прихваћену од малог броја и тајно, није мањкало мало по мало да се она пропагира, те као што каже Дурандо, да узнемирава духове. Турска Управа која се прије није разумијела у друго изузев да побија србизам увидјела је да је пуно виша опасност од аустријских Славена. Ово је утолико више било потакнуто дајући свему посебну тежину, чињеницом да је из Беча био послан 1862. године за руководиоца аустријског генералног конзулата један хрватски граничарски пуковник, који је као брат по крви са Босанцима и као Славен био нарочито противан отоманској власти у овим крајевима. Томе се још додавало и то да је аташе у Конзулату био један армијски официр као војни помоћник пуковнику конзулу. Осим тога био је привремено упућен у Босну и један генералштабни капетан. И док је овај путовао и про-

Digitized by Google

путовао Босну и Херцеговину снимајући топографске планове, други официри граничари састављали су статистичке прегледе оних региона Босне који граниче са Аустријом — биљежећи податке о броју кућа, штала, коња, стоке и изнад свега расположивој количини сточне хране и житарица.

Влада Порте под изликом да врши инспекцију и реорганизацију, а у ствари да упозна и сузбије аустријске пројекте, послала је овамо у љето 1863. године ванредног комесара. Није овдје прилика, наводи Дурандо да се дуљи о његовом послу, јер је о томе у своје вријеме и о свакој најмањој ствари извјештавао министарство у Торину: само ћу рећи, каже Дурандо, да је важан задатак његове мисије био да потакне муслимански дух да се не би охладио у својој вјерности Султану и вјери, да апелира на патриотизам бегова, како би организирали домаћу војну јединицу која би служила само одбрани њихове земље без да може бити упућена у друге дијелове Царства. Ствар је великим дијелом успјела и у муслимана се је била учврстила већа вјера.

Али ево од почетка ове године, наставља Дурандо, од када су поновно почеле агитације о питању Италије и овдје је све више изражавала се могућност да Босна и Херцеговина треба да послуже као компензација, накнада Аустрији за Венецију. Недавно су донијели вијест један бечки лист, „Venderer" и паришки „Pays" да је такова замјена провинција један реални дипломатски пројект, па је то завршило озбиљним узбуђивањем духова. Додаје се, вели Дурандо, да су ових дана стигли у Босну ходочасници муслимани из Меке. Они су на свом повратку нањушили да Султан преговара да прода Босну Аустрији. Ријеч хаџија ганула је наравно Муслимане који су већ сада вјеровали, да Султан који као што су они сами говорили, није њима никад био многопријатељ, неће оклијевати да изврши овај пазар.

„Босански вјестник" (Monitore Bosnese) вели Дурандо, славенски лист који се штампа у Сарајеву од прије два мјесеца под контролом и цензуром локалних власти имао је мало такта у свом задњем броју, у полемици о пројекту уступања Босне. Писац чланка, којег смо раније у цјелости навели, пошто је утврдио да је модеран национални принцип у супротности са позитивним правом и стабилношћу европских држава, те је један од оних зала која могу довести до пропасти и опћег расула, прелази да говори о питању Венеције, које по њему не постоји. Каже да је Аустрија господарица Млетачке правно и стварно, те да је Венеција интегрални и нераздвојни дио њене империје. Јер ако се за друге дијелове империје признаје од европских држава принцип позитивног права онда нема разлога негирати га у односу на Венецију. Узевши затим, додаје писац чланка како наводи Дурандо у свом извјештају, да ови свети принципи позитивног права буду погажени и да питање Венеције буде изнијето пред конгрес са уговором о територијалним компензацијама, Босна и Херцеговина, исто не би могле бити предмет ове накнаде, јер би било монструозно отети је Порти. У сваком случају да се то изведе потребно је ратовати да би се оне заузеле. Ако је у садашњем стању ствари пола Европе у рату, са покретањем питања Босне и Херцего-

Digitized by Google

вине цијела Европа отићи ће у пламен. Због тога у Источном питању треба примјенити начело „Noli me tangere".

Док сам читао ову публикацију, то значи уводник у „Босанском вјестнику", вели Дурандо, био сам изненађен. И пошто сам се срео са директором за политичка питања Вилајета изнио сам му, да ће се са овим чланком прије постићи супротно од онога да се умире савјести.

Изнад свега, пише Дурандо, лоше је баш то што се тиче напора да се покаже познавање међународног права, којег писац чланка жели да покаже. Јер ови Босанци који једва знају читати, не схватају ништа о разликама између позитивног права и националног принципа и друштвеног уговора. Тиме ће једно унапријед створено стање узбуђења, неразумљивошћу ријечи још више појачати конфузију кривотворећи њихове претставе. Осим тога најгори је избор побијати пројекат као да је он већ у истинском разматрању. И све ово утврђује у њиховом увјерењу ово просто и необразовано становништво које није ништа упућено у политичке дискусије. Још горе је рећи да ако европски конгрес санкционира овај пројекат догодиће се бијесан рат, јер овим ће се још више раздражити духови у земљи, побудити снажне страсти и партијске супротности које ће проузроковати сметње и опасности акцији Владе, акцији која тек од неког времена може слободно ондје употребити војску. Много би боље било, мисли Дурандо, да је писац чланка једноставним и лаганим ријечима приступачним сваком разуму порицао гласине изнијете у неким иностраним листовима и проширене по земљи. Или још боље би било да није говорио ништа. Постоје одређена деликатна питања која није потребно потицати, пошто она сама по себи изазивају узбуђења. Ово тим више тамо гдје није могућа разумна дискусија и гдје обичне гласине узимају аспект истине.

Горе сам рекао, каже Дурандо, да су духови озбиљно узрујани, али је то још увијек далеко од тога да уистину могу продријети силом. Ништа не могу рећи о становништву које је разасуто по селима. Оно наравно не сазнаје ништа о догађајима или не као оно у градовима, које је већ јако узбуђено и побуњује се. Осим тога ваља разлучити кршћане од муслимана, јер кршћани нијесу ништа и не значе ништа. Овдје Дурандо реферише о становништву Сарајева. Ту су Муслимани у великој већини, а међу њима најодличније беговске обитељи вуку поријекло највећим дијелом од старог кршћанског славенског племства. Они станују највише усамљени у властитим градским четвртима ван трговачког дијела града и зграда власти. Они највећим дијелом мрко гледају на Османлије према којима се односе као према странцима који су дошли да заповиједају у њиховој земљи. У таквој ситуацији Муслимани се могу врло лако састајати и договарати, без да им власт уђе у траг. То би управо била једна од карактеристика устанка Муслимана ако би избио нагло и непредвиђено. Неповредљивост фамилијарне тајне сигурно је још један од разлога за то. Велика је срећа за владу Порте што сада Муслиманима недостају утицајне вође способне да образују једну партију. Затим, што док међу многим се одржава живим осјећај нетрпељивости и побуне, другим више леже на срцу материјални интереси. Рекао бих,

Digitized by Google

вели Дурандо, да постоји неки скептицизам, а неријетко се срећу они који тврде, да ако је истина да странци неће дирати у њихова имања и вјеру, онда неће бити разлога за побуну.

Али ако и претпоставимо случај да Босна може бити уступљена Аустрији и уз пристанак Турске, каже Дурандо, недвојбено је да ће маса Муслимана пружити отпор. Али неопскрбљени добрим оружјем, без познавања ратне тактике суочиће се брзо са обзирношћу нових управљача према њиховом власништву, религији и оним фамилијарним обичајима који се са вјером мјешају.

Што се тиче кршћана, каже Дурандо, може се рећи да они прихватају и прихватаће догађаје било какви буду. Међу њима, ипак потребно је посебно споменути главне трговце православце који готово да би вољели прије остати Турци него прећи под аустријску власт. Ово се прије свега приписује не доброј репутацији аустријске управе међу Славенима уопће, а затим што под владом Порте ови трговци уживају слободу и благе порезе, што сигурно не би имали под Аустријом. У Турској а посебно у Босни сеоско становништво је оно које је малтретирано и тлачено. Оно малобројно градско које је занатлијско и трговачко, а обзиром на материјалне интересе нема разлога за жалити се, нити се жали. Најзад, трговци као дио мање припрост од своје несретне сабраће, али зато фанатичнији и нетрпељивији, слабо би се провели прелазећи под једну силу која није њихове вјере. Са овог гледишта они би радије окренули своје погледе према Србији. Рећи ћу чак, вели Дурандо, да њихова љубав за вјеру засигурно на извјестан начин не уступа мјесто фанатизму муслиманском. Толико је претјерана у неким душама да се не колебају да остану радије поданици Порте, чак и раја, него да буду поданици католичке владе.

Аустријски Славени нема сумње, вели Дурандо, пљескали би уједињењу са оним у Босни и Херцеговини, јер би се тако повећао њихов број у Царевини. А мало по мало могло би се десити да превлада и њихов утицај, па би могли навести Аустрију да постане славенска сила. Али ни у овој аспирацији која је највјернија, најлакша и најнепосреднија нијесу ови Славени сви сагласни. И овдје разлика вјере између Славена у Хрватској и оних у Банату и Војводини надасве је противна политичкој заједници. Док су католици либералнији и напреднији у националној идеји, православци заостају. И чак су противници. Они су ти који се увијек равнају према владајућој странци у Бечу, због страха да кад би католици добили слободу и гаранције, могли би све то употријебити против православне вјере. Али тамо гдје су православци у већини и имају своју покрајинску аутономну управу дају примјере једне нетолеранције према католицима, што сигурно није у складу са садашњим временима. Кад се не тако давно било започело са радом да се даде име које би означавало њихово национално јединство, увијек су православци били ти који су одбијали да се удруже. Већ су се називали и називају се Србима, а ријечју Србин изражавају вјеру којој припадају. Ово ривалство у свакој ствари доводи скоро до аката националне издаје. За ово било

Digitized by Google

је примјера на недавном Сабору у Загребу и православној скупштини у Карловцима.

Либерална Хрватска има посебно окренуте очи према Босни, што се темељи на старим историјским правима, те полаже право да је поновно заузме. Али православци из Славоније и Бановине, противно интересима њихове Троједнице боре се против аспирације Хрвата католика, те дају разумјети да Босна треба да се припоји Србији јер је њена вјера српска. Тако мјешају вјеру и народност, вели Дурандо.

Размишљајући затим о користима које би добитак Босне и Херцеговине донио Аустрији, не оклијевам рећи, каже Дурандо, велике са сваке стране. Прије свега Далмација таква каква је данас запосједнута од Аустрије нема разлога да опстоји нити има виталности. То је једна дуга трака земље још боље рећи стијена са одостраг једним богатим и широким залеђем али затвореним државним границама. Ако би ова земља плодна и богата шумама и рудама била уједињена са Далмацијом, сви њени бројни залијеви постали би исто толико луке. Приобално становништво било би довољно снабдјевено, а оно са копна које се сада мучи међу стијенама да сакупи које зрно и коју маслину окренуло би се слободно у Херцеговину и Босну гдје се налази доста необрађене земље. Просперирајући Далмација, која је есенцијално поморска, и Аустрија би повећала властиту морнарицу тако, да у случају и кад не би више посједовала талијанску обалу, Дурандо се не колеба рећи, то не би ништа умањило њену снагу него би она можда била и двострука у односу на ону сада. Сва поморска активност Далмације концентрирана је данас у Кварнерском залијеву јер тамо у позадини обале налази се пространа покрајина — Хрватска. Међутим, од Задра до Котора нема него незнатан промјет лађа, тако да су капетани и морнари ове веома дуге обале присиљени да иду у иностранство да би радили. Ако би позади ове обале била, уз границу, Босна и Херцеговина, врло брзо би се промет на Кварнеру протегнуо и на ову обалу. Ове двије покрајине кад би биле стављене у додир са цивилизацијама, пробудиле би се из своје обамрлости у мало времена, и промјениле би не само изглед, него би биле од велике финанцијске помоћи држави. Али овим разматрањем, како вели сам Дурандо он прелази границе своје компетенције, па и завршава. Но у извјештају број 31. од 18. јуна 1866. године, који говори о политичким странкама у Далмацији и неповјерењу у талијанску ствар везану за рат Аустрије и Италије, Дурандо се још једном враћа и на босанскохерцеговачку проблематику. Наиме, у пост скриптуму тог извјештаја обавијештава о неким занимљивим појединостима о којима је у овом раду било већ ријечи. Дурандо извјештава да су му данашњим куриром који долази из Аустрије стигле славенске новине „Il Nazionale", лист анексионистичке странке у Далмацији и „Позор", орган либералне странке у Хрватској. Нема тако дуго, вели Дурандо, да су и један и други подржавали Аустрију против Италије. А сада се почиње и „Il Nazionale" из Задра прегибати у нашу корист, док се „Позор" одлучно окренуо нама.

Можда у овој промјени идеја је имао утицај један млади Славен који је већ двије године овдје у Сарајеву. Он је, каже Дурандо,

Digitized by Google

тајни дописник „Il Nazionala" и „Позора".[12] Иако он овдје љубоморно скрива свој рад Дуранду се искрено повјерио. И од њега углавном Дурандо се упознао са славенским стварима. Пред мјесец дана када је „Позор" сматрао да Аустрија треба снагом да се опре захтјеву Италије у погледу Венеције (чланак који је био пренијет у скраћеном облику у телеграфији Европе), Дурандо се жалио овом дописнику. Рекао му је да не разумије либерализам Хрвата и Далматинаца који док за себе бране национални принцип негирају га Италији. Дописник му је одговорио да се то ради због властите одбране, јер Италија са Венецијом хоће такођер да анектира Далмацију, па према томе за њих то није један народ који има аспирације да се конституира у нацију, него доиста да заузимље земљу која је у правом смислу ријечи саставни дио старог Краљевства Хрватске. Примјетио сам, додаје Дурандо, да либерална Италија није имала расположења да припоји Далмацију. То је вјероватно глас којег преносе непријатељи Славена, а можда и сама Влада у Бечу. Реципрочан је интерес Славена и Талијана да се разумију, јер ће наш триумф сигурно имати утицај и бити од користи њима. Чак ће ова корист порасти онда ако Славени дају помоћ и потпору, јер отцјепљењем Венеције цар Фрањо не би више имао потребу да се ослања искључиво на војну странку која је увијек у Аустрији била савјетник деспотизма: кад она падне сигурно би се у Аустрији инагурирао либералнији режим посредством којег би Славени могли мало по мало утицати на политику старе Аустрије, и на крају довести је до потпуне славизације. На концу наговорио сам га, каже Дурандо, да пише у овом правцу у „Il Nazionalu" и „Позору", и убјеђивао га да фаворизира нашу ствар. Овај дописник више пута је писао у ствари двјема редакцијама. Јутрос кад је дошао да узме „Позор" (новине које због мјера предострожности долазе на Дурандову адресу) дао га је Дуранду и рекао да мисли да треба захвалити његовим писмима што је „Позор" у чланку под насловом Накнада слободно прихватио нужност за Аустрију да уступи Венецију. Додао је, затим, да је поновно инсистирао код „Il Nazionala" у Задру о ономе што га је Дурандо молио да настави своје настојање.

Додаћу, вели Дурандо, да је овај дописник у тјесним везама са неким шефовима либералне странке у Хрватској. Осим тога ако Краљевска влада сматра корисним да дјелујем још директније на либералну странку у Далмацији и Хрватској посредством овог дописника ствар би могла имати практичне резултате. Треба још да кажем, додаје Дурандо, да за лојалност и искреност његова карактера одговарам као за самог себе.

У овом моменту Турска власт у Сарајеву, завршава Дурандо, састављa прегледе за око 30000 људи нередовне војске. Имајући на уму број Муслимана у Босни и Херцеговини, може се рећи да је ово позивање и посљедње одбране. Влада се плаши свега и свакога, нарочито Срба и Црногораца.

---

[12] Да ли је то био Клемент Божић, рођен у близини Задра 1841. године а умро у Загребу 1893. године тешко је рећи, јер немамо директних података. Он је тада био у Сарајеву и убраја се у сараднике „Позора". Упореди „Обзор" — Спомен књига 1860—1935, стр. 268.

Digitized by Google

IV

Износећи прикупљене изворне податке који говоре о идеји да се Босна и Херцеговина замјене за Венецију, посебно актуелне 1866. године, а у оквиру једног ширег контекста разрјешавања европских питања послије паришког мира 1856. године, потребно је рећи да то није реализирано ни тада а ни касније на тој основи. Ствари су ишле другим токовима. Талијани су добили, 1866. године, ту за њихово национално обједињавање и државно учвршћивање толико значајну област. У Босни и Херцеговини ништа се битно није промјенило. Ипак аустријске очи остале су окренуте у правцу ових области више него раније. А све оно што се дешавало 1866. године, а о чему у изнијетом материјалу има доста података, представља само једну фазу на путу аустроугарског запосједања ових области 1878. године.

Занимљиво је пратити мотиве који су подстицали аустријско окретање у правцу Балкана као и аргументе који се износе против тога, нарочито оне из Босне и Херцеговине. У сваком случају већ познати супротни погледи у нашим националним покретима у питању будућности Босне и Херцеговине и 1866. године долазе до изражаја, па и у полемикама које смо пратили. У Европи потакнута расправа о Босни и Херцеговини само их још више продубљује. С овим у вези од посебног је значаја, до сада мало познато расположење у самој Босни и Херцеговини, које је с временом израстало против аустроугарског запосједања али и против турске власти. Грађа регистрира и то доста јасно оријентацију на пружање отпора евентуалним аустријским акцијама за уклапање ових области у границе велике Царевине, али и нерасположење према Османлијама. Свакако да посебну вриједност чине подаци о нијансама тих расположења међу појединим вјерско-националним групацијама, па са улажењем и у социјалне разлике. У цјелини узето овим се баца више свјетла на идеје и акције које су у једном раздобљу наше новије историје биле везане не само за судбину Босне и Херцеговине него и осталих наших земаља. Шири приказ на основу изворног материјала идеје о накнади, даје могућност за нове оцјене базиране на новим истраживањима, а уноси више свјетла у приказ једне идеје о којој смо до сада мало знали.

IDÉE DE LA VENTE DE LA BCSNIE ET DE L'HERZÉGOVINE DANS LES ANNÉES SOIXANTE DU XIXe SIÈCLE

Résumé

En exposant les données originales rassemblées qui se rapportent à l'idée d'échanger Venise pour la Bosnie et l'Herzégovine, particulièrement actuelle en 1866, dans le cadre d'un contexte plus large de solution des problèmes européens après la paix de Paris de 1856, il faut dire que cet échange n'a été réalisé sur cette base ni alors ni plus tard. Les choses prenaient autres cours. Les Italiens avaient obtenu en 1866 cette pro-

Digitized by Google

vince si importante pour leur union nationale et la consolidation de leur Etat. Dans la Bosnie et l'Herzégovine rien n'a changé en substance. Les yeux autrichiens restaient, tout de même tournés vers ces provinces, plus qu'ils ne l'étaient avant. Et tout ce qui s'est passé en 1866, et dont on trouve assez de renseignements dans les matériaux exposés, ne représente qu'une phase sur la voie de l'occupation austro-hongroise de ces provinces en 1878.

Il est intéressant de suivre les motifs qui incitaient l'Autriche-Hongrie à se tourner vers les Balkans ainsi que les arguments qu'on y opposait, surtout ceux qui venaient de la Bosnie et de l'Herzégovine. En tout cas, les divergences de vues déjà connues dans nos mouvements nationaux quant à l'avenir de la Bosnie et de l'Herzégovine se manifestent en 1866 et même dans les polémiques que nous avons suivies. La discussion sur le sort de la Bosnie et de l'Herzégovine que l'on avait mis en marche en Europe, les a encore approfondies. Sous ce rapport il est particulièrement intéressant de se rendre compte de la disposition des esprits dans ces deux provinces mêmes qui, avec le temps, devenait de moins en moins favorable à l'occupation austro-hongroise, mais qui se tournait aussi contre les autorités turques. Les matériaux enregistrent une orientation assez claire à offrir la résistance aux actions éventuelles autrichienne visant à incorporer ces provinces dans le cadre du grand Empire, mais aussi la disposition était aussi contre les Ottomans. Nul doute que les données sur les nuances de ces dispositions parmi différents groupements religieux-nationaux, en entrant même dans les différences sociales, sont particulièrements précieuses. Pris dans son ensemble cet exposé jette plus de lumière sur les idées et les actions qui étaient liées, dans une période de notre histoire récente, non seulement au sort de la Bosnie et de l'Herzégovine, mais de nos autres pays aussi. Un exposé plus vaste sur la base des matériaux originaux relatifs à l'idée de la compensation, permet de nouvelles évaluations, basées sur les recherches récentes et introduit plus de lumière dans l'exposé d'une idée que nous avons peu connue jusqu'ici.

Digitized by Google